

Ermeni Harfli Türkçe Edebiyat alışmaları için Transkripsiyon Standartları nerisi

Hülya elik

Jun.-Prof. Dr.
Ruhr-Universitt Bochum
Seminar für Orientalistik und Islamwissenschaft
ORCID: 0000-0001-5219-460X
h.celik@ruhr-uni-bochum.de

Ani Sargsyan

Dr.
Universitt Hamburg
Asien-Afrika-Institut
Geschichte und Kultur des Vorderen Orients
ORCID: 0000-0002-7307-0478
ani.sargsyan@uni-hamburg.de

elik, Hülya ve Ani Sargsyan. "Ermeni Harfli Türkçe Edebiyat alışmaları
için Transkripsiyon Standartları nerisi." *Nesir: Edebiyat Araştırmaları*
Dergisi 3 (Ekim 2022): 109-122.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7242241>

 Yazar(lar) / Author(s) | CC BY - 4.0

Ermeni Harfli Türkçe Edebiyat Çalışmaları için Transkripsiyon Standartları Önerisi

Giriş¹

16. ile 20. yüzyıllar arası Osmanlı Türkçesi ve Modern Türkiye Türkçesi ile Türk edebiyatı ve kültürü üzerine çalışan akademisyenler olarak, 2020 yılında Ermeni alfabesiyle yazılmış Türkçe (Ermenice Հայաստանի լեզու / *Hayadar T'rk'erēn*)² el yazmaları ve basılı kitaplar üzerine ortak bir çalışmaya başladık. Viyana Üniversitesi Osmanlı ve Türkiye Çalışmaları kürsüsü tarafından 12 Mart 2021'de düzenlenen "HTRising Ottoman Manuscripts" çalıştayında, *Transkribus* platformunda Osmanlı Türkçesi'nde ve farklı alfabelerde el yazmaları ve basılı materyallerle çalışmak için transkripsiyon standartlarını tartıştık.³

Ermeni harfli Türkçe metinleri Latin harfleriyle transkribe ederken mümkün olduğunca titiz olabilmek için, mevcut yayınları inceledik (aşağıya bakınız) ve Türk edebiyatında Arap-Fars alfabesiyle yazılmış Türkçe metinler için kullandığımız transkripsiyon sistemine, yani *İslâm Ansiklopedisi*'nin transkripsiyon tablosuna yakın bir transkripsiyon önermeye karar verdik.⁴ Önerilen transkripsiyon sistemi özellikle 19. yüzyılın başından itibaren basılı kitaplar için kullanılmaktadır. Amacımız, Ermeni harfli Türkçe metinlere odaklanan edebiyat çalışmalarının taleplerine uygun ve tutarlı bir transkripsiyon sistemi sağlamak ve meslektaşlarımızı yorum yapmaya, düzeltmeye ve alternatif transkripsiyonlar önermeye davet etmektir.

Ermeni harfli Türkçe metin üretimi sadece edebiyat çalışmaları açısından ilginç olmakla kalmayıp – Türkçe üzerine araştırma yapan dil bilimcilerin de belirttiği gibi – Ermeni alfabesi "[Türkçenin] telaffuzunu Osmanlı harfli metinlerden daha iyi yansıtmaya eğiliminde" olduğu için ayrı bir önem taşıyor.⁵

1 Bu araştırma notunun daha uzun bir versiyonu yakında yayınlanacak, bkz. Hülya Çelik, Ani Sargsyan: "Introducing Transcription Standards for Armeno-Turkish Literary Studies." *Diyâr*, 3 Jg. 2/2022, 161-189.

2 Ermenice isim ve kelimelerin transkripsiyonu için *Library of Congress*'in sistemini kullandık. Bkz. <https://www.loc.gov/catdir/cpsoromanization/armenian.pdf>.

3 <https://readcoop.eu>.

4 İsmail Durmuş, "Transkripsiyon." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 41 (2012): 306-308.

5 Éva Á.Csató, Bernt Brendemoen, Lars Johanson, Claudia Römer, and Heidi Stein, "The Linguistic Landscape of Istanbul in the Seventeenth Century. Introduction." in *Spoken Ottoman in Mediator Texts*. Turcologica 106, eds. Éva Á. Csató, Astrid Menz, Fikret

Önerilen Transkripsiyon Sistemi⁶

Çeviri yazıdaki doğruluk payını artırmak adına öğrenciler ve araştırmacılar için Ermeni harfli Türkçe kaynakların okunmasını kolaylaştıracak bir transkripsiyon standardı önermek üzere farklı metinler kullandık. Edebi metinleri akademik alandan ziyade popüler alanda yayımlama eğilimi giderek artsa da, Ermeni harfli Türkçe edebiyatın yayımlanmış metinlerinden sadece Andreas Tietze'nin Vartan Paşa'nın *Akabi Hikayesi*'nin edisyonunu kullandık.⁷ Ayrıca, edebi metinlerin yanı sıra işlevsel metin üretiminden, ancak aynı zamanda popüler halk edebiyatı, çeviri romanlar, özgün edebiyat ve ilkökul eğitimi için bir ders kitabı gibi farklı kaynaklardan rastgele örnekler seçtik. Bu makale için dikkate aldığımız Ermeni harfli Türkçe eserler şunlardır:

- 1851'de İstanbul'da basılan *Akabi Hikayesi* romanı.⁸
- Christoph von Schmid'in "*Genovefa*" adlı eserinin çevirisi/uyarlaması olan *Yenoveva* adlı roman (1868).⁹
- *Köroğlu Hikayesi*, 1875 yılında İstanbul'da basılmıştır.¹⁰
- *Hekayeyi iki kapu yoldaşları yahod hakku adaletin zahiri* romanı,¹¹ Hovsep

Turan, (Wiesbaden: Harrassowitz, 2016), 19. Bkz. Andrew T. Pratt, "Miscellanies. On the Armeno-Turkish Alphabet." *Journal of the American Oriental Society* 8 (1866): 374: "in its [Armeno-Turkish] application to Turkish it receives some modifications which render it almost perfect as a phonetic representation of that language, and it is in this respect worthy of attention".

6 Ermeni harfli Türkçe edebiyat ve metin üretimi üzerine şimdiye kadar yapılan akademik çalışmalar hakkında ayrıntılı bir tartışma için yakında yayımlanacak olan makalemize bakınız, bkz. bu çalışmanın 1. dipnotu.

7 Andreas Tietze (ed.), *Vartan Paşa. Akabi Hikayesi. İlk Türkçe Roman (1851)* (İstanbul: Eren, 1991).

8 Başlık: *Akabi Hikayesi* (Kostantaniye: Mühendis Oğlu Tabhanesinde, 1851). Yazarı kaydedilmemiş olsa da, Akabi hikâyesinin Vartan Paşa ya da diğer adıyla Hovsep Vartanyan (ö. 1879) tarafından kaleme alındığı bilinmektedir.

9 Başlık: *Yenoveva Yani Ahlakı Hamideyle Mevsuf Lihaza Nisa Taifesine İbretnüma Olmaya Mahsus Hikayeyi Nefise. İkinci Defa Tab' Olunmuş Dur* (Asitane: R. H. Kürkçyan Tab'hanesinde Fincancılar Yoğuşu N. 19, 1868). İlk baskının 1855'te çıktığını ancak 1868 baskısındaki giriş bölümünden bilmekteyiz: bkz. s. 3, "Dibace".

10 Ermeni harfli Türkçe baskının tam başlığı şöyledir: *Hikayeyi Kör Oğlu Türküleri ile beraber Türki lisanından tercüme olunarak tabh ve temsil kılını* (İstanbul, 1875).

11 Bu ve başka Ermeni harfli Türkçe romanlar hakkında bkz. Laurent Mignon, *Uncoupling Language and Religion. An Exploration into the Margins of Turkish Literature* (Boston: Academic Studies Press, 2021), 39.

Kurban tarafından yazılmış ve 1885 yılında İstanbul’da basılmıştır (3 cilt).¹²

- *Leydi İzabel* romanı, 1910 yılında İstanbul’da basılmıştır.¹³
- *Aşık Kerem ile Aslı Hanım hikayesi*, 1911’de İstanbul’da basılmıştır.¹⁴
- *Aknes ve yahod ney çalan kızcıgaz* romanı, 1912’de Kudüs’te basılmıştır.¹⁵
- *Küçük Çocukların İlk Kitabı*, 1913 yılında İstanbul’da basılmıştır.¹⁶

Gereksiz tekrardan kaçınmak için, daha önceki çalışmamızda “Ermenice Alfabetik Sıralama ve Fonem Benzerliğine Göre Açıklayıcı Notlar” olarak belirttiğimiz açıklamaları burada bütünüyle tekrarlamamaya karar verdik.¹⁷ Bu nedenle, aşağıda aynı başlık altında sadece bizim önerdiğimiz transkripsiyona yönlendiren harfler veya harf gruplarıyla ilgili genel gözlemleri koyduk.

12 Başlık: *Hekyayeyi iki kapu yoldaşları yahod hakkı adaletin zahiri Eseri Hovsep H. Kurban. Cildi sani* (Asitane: Nşan Berberyan, 1885). Ayrıca bkz. Pınar Karakılçık, “Hovsep H. Kurban’ın “İki Kapu Yoldaşları Yahod Hakkı Adaletin Zahiri”si, 1885, İkinci Cilt, (İnceleme, Ermeni Harfli Türkçe Metin, Dizin)” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2011) ve Mignon, *Uncoupling Language and Religion. An Exploration into the Margins of Turkish Literature*, 39.

13 Başlık: *Leydi İzabel [İst Linn], Müellifi Misis Henri Uud, Mütercimi Dokt. A. Nakkaşyan* (Z. Berberyan Matbaası, 1910 (?)). Ermenistan Milli Kütüphanesi 1910 yılını vermesine rağmen baskıda yayın yılı kaydedilmemiştir. Bkz. Hasmik Stepanyan, *Hayatar turk’eren grk’eri ev hayatar turk’eren parberakan mamuli matenagitutyun (1727-1968) / Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası 1727-1968* (İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2005), 317 ve http://haygirk.nla.am/upload/1512-1940/1901-1940/leytiIzapel_1910.pdf. Bu tercümenin kaynak metni Ellen Wood’un *East Lynne* adlı romanıdır.

14 Başlık: *Aşık Kerem ile Aslı Hanım Hikayesi Türkileri ile. Türkce Lisanından Terceme Olunarak Tab u Temsil Kılını* (Stambol: Matbaa Y. Holas (Bahçe kapu, Meydancık Kazasker Han Tiv 23), 1911).

15 Başlık: *Aknes ve yahod ney çalan kızcıgaz, Ermeniceden Tercime Eyledi Antebli Y. S. Kürkcianoff Üçüncü Defa Tab Olundu* (Kuds şerif: Ermeni Mar Yağub Manastırın Tabhanesinde, 1912). Bu çevirinin kaynak dilini tespit edememiş olsak da, kaynak metnin Christoph von Schmid’in *Die kleine Lautenspieler* adlı eseri olduğunu söyleyebiliriz. Bu çalışmanın yazarları olarak *Aknes*’in Ermeni harfli Türkçe çevirisinin edisyonunu hazırlamaktayız.

16 *Küçük Çocukların İlk Kitabı. Ya’ni okumak öyrenmek için eylenceli bir yol* (İstanbulda: Matba’ai Hagop Madteosyan, 1913).

17 Başvurduğumuz basılı eserlerden alıntı yaptığımız çok sayıda örnek, yakında yayınlanacak olan çalışmamızda bulunabilir, bkz. bu araştırma notunun 1. dipnotu.

Transkripsiyon

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı coğrafyasında özellikle 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yirmi yılında yazılmış ve basılmış Ermeni harfli Türkçe metinler için bir transkripsiyon standardı oluşturmak olduğundan, öncelikle bu yüzyıllardaki Osmanlı Türkçesi yazı dilinin özelliklerine odaklanmaya karar verdik ve Batı Ermenicesi edebi standartlarının telaffuzunu göz önünde bulundurmaya çalıştık.¹⁸

Osmanlı Türkçesi ile yapılan metin üretimine odaklanan Türk edebiyatı çalışmalarında sürdürmekte olduğumuz gibi, Ermeni harfli Türkçe yazıyı Latin harflerine çevirme niyetinden hareketle, mümkün olduğunca, mevcut en yakın transkripsiyon standardı olduğunu düşündüğümüz *İslâm Ansiklopedisi*'ne sadık kalmaya çalıştık. Aynı zamanda, 1850 ile 1915 yılları arasında – özellikle de bu dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni harfli Türkçe metin üretiminin zirveye ulaştığı bir dönem olduğu için – Osmanlı Türkçesi yazı dilinin özelliklerini de göz önünde bulundurmaya çalıştık.¹⁹ Her Ermeni harf için Latince bir karşılık bulmaya çalışsak da, beş durumda bu uygun olmadı: ξ ve ξ 'yi ζ , β ve β 'yi ν , δ ve δ 'yi ts , ψ ve L 'yi ν ve σ 'yi o ile transkribe etmeye karar verdik. Ek olarak, η durumunda, aynı harf için o ve vo olmak üzere iki transkripsiyon alternatifi sunmaya karar verdik ve bu kararları neden ve nasıl verdiğimizizi aşağıda açıkladık.

Özellikle ρ (ρ) ve τ (τ) için Hetzer'i takip ettik ve μ 'yi Hetzer'den farklı olarak x ile değil de h ile transkribe etmeye karar verdik. Hetzer de bizim gibi η için ξ transkripsiyon işaretini kullanmasına rağmen, bunu tablosunda belirtmemiştir. η için ayrıca ξ transkripsiyon işaretini de kullanmıştır, ancak biz η için sadece ξ

18 Ermeni harfli Türkçe metinler için şimdiye kadar kullanılan transkripsiyon sistemlerinin bir tartışması için bkz. Çelik ve Sargsyan, "Introducing Transcription Standards", özellikle "Transcription" alt bölümüne bakınız. Başkalarının yanında şu transkripsiyon sistemlerini inceledik: *Hübschmann-Meillet transliteration system* (Antoine Meillet, *Altarmenisches Elementarbuch* [Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1913] 8-9), *Library of Congress* (LC: <https://www.loc.gov/catdir/cpsp/romanization/armenian.pdf>), Krikor Sanjian ve Andreas Tietze (eds.), *Eremya Chelebi Kömürjian's Armeno-Turkish Poem "The Jewish Bride"* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1981), Armin Hetzer, *Daçkerēn-Texte: Eine Chrestomathie aus Armenierdrucken des 19. Jahrhunderts in türkischer Sprache* (Wiesbaden: Harrassowitz, 1987), Tietze (ed.), *Vartan Paşa. Aşabi Hikayesi*, ve Kevork Pamukciyan, *Ermeni Harfli Türkçe Metinler. Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar II*. Köker, Osman (haz.) (İstanbul: Aras, 2002).

19 Belirtilen dönemin Osmanlı Türkçesi "Yeni Osmanlıca" olarak tanımlanabilir. Bkz. Celia Kerslake. "Ottoman Turkish." *The Turkic Languages*, eds. Lars Johanson, Éva Á. Csató (London and New York: Routledge, 1998), 179-202; Christine Woodhead, "Ottoman Languages," in *The Ottoman World*, ed. Christine Woodhead (London: Routledge, 2012), 145.

kullandık.²⁰ Aynı zamanda Hetzer sadece Ermenice kelimelerde geçen Ermenice harfleri Türkçe telaffuzda temsil edilemez olarak değerlendirmektedir. Bununla birlikte, bizimle ortak olarak, parantez içinde şu şekilde özel transkripsiyonlar kullanmıştır: *ç* için “[ç]”, bizim *ç* kullandığımız yerde; *ռ* için “[r]”, bizim *r* seçtiğimiz yerde; *ց* için “[ts]”, bizim *ts* seçtiğimiz yerde.

Hetzer Ermenice *Լ* harfini sadece “*u*”nun bir ögesi” olarak kabul etmektedir, oysa biz Ermenice kökenli kelimelerde veya Ermenice isimlerde geçtiğinde *Լ* harfini “*v*” olarak transkribe etmeye karar verdik. Hetzer *ճ* için parantez içinde “*z*” kullanmış, biz bunu *ts* olarak transkribe ettik; Ermenice *ո* için parantez içinde sadece *o* kullanmış, biz bunu ya *o* (“Osmanlıca” kelimelerde ve Ermenice kökenli kelimelerde sözcük ortasında) ya da *vo* (Ermenice kökenli kelimelerde sözcük başında) olarak transkribe etmeye karar verdik.

Hetzer tablosunda *o* / *o* ve / *f* harflerine yer vermemiştir. Sadece tablonun açıklamalarında bunları “klasik dilde gerekli olmadıklarını” belirterek *o* ve *f* olarak transkribe etmiştir.²¹

Pamukciyan *ճ* (*dz*) ve *ց* (*ts*) arasında ayırım yaparken, biz her iki harfi de “*ts*” ile, yani aynı transkripsiyonla vermeyi tercih ettik. Ayrıca, kendisi Ermenice *ղ* (*y*) için modern Türkçe *ğ* harfini kullanmış, biz ise daha çok Arapça *ğayn*’a karşılık gelen *ğ* harfini kullanmaya karar verdik. Buna ek olarak Pamukciyan, Ermenice *խ* harfi için *kh* transkripsiyonunu (veya telaffuzunu) kullanırken biz *h* transkripsiyon harfini kullandık. Ayrıca Pamukciyan Ermenice *ղ* ve *թ* harfleri için de *t* harfini kullanmıştır, biz de (Hetzer’i takip ederek) *ղ* için *t* ve *թ* için *t* harflerinden yararlanarak bunları birbirinden ayırmayı amaçladık. Son olarak, Pamukciyan Ermenice *զ* ve *ք* harfleri arasında bir fark gözetmezken; bu konuda *զ* için *k* ve *ք* için *k* arasında ayırım yapmaya karar verdik.

Ermenice’deki noktalama işaretlerinin Latin harfleriyle transkripsiyonu hususunda, örneğin yukarıda bahsedilen *Library of Congress* sisteminde kaydedildiği gibi, yaygın latinizasyon kurallarını takip etmeyi seçtik.²² *Library of Congress*’in

20 Günümüz modern Türkçesi *ğ* harfi, Ermeni harfli Türkçe metinlerde Ermenice *յ* [*y*], *ղ* [*g*] ve *ղ* [*ğ*] harfleriyle temsil edilmektedir. Bu nedenle *ğ* harfini transkripsiyon harfi olarak kullanmamaya karar verdik.

21 Hetzer, *Dačkerēn-Texte*, 417, şöyle yazıyor: “*Die Buchstaben f Ֆ und ö o, die die klassische Sprache noch nicht benötigte, stehen außerhalb des Kanons. In Dačkeren-Texten kommen sie natürlich oft vor.*” Ve ekliyor, “*Den ursprünglichen Buchstaben o treffen wir hingegen nur als Teil des Digramms ow an, das den Lautwert /u/ verkörpert.*” Bkz. Hrach’ya Acharyan, *Hayots ‘lezvi patmut’yun*. Vol. II (Yerevan: Haypethrat, 1951), 240-241.

22 Dora Sakayan, *Western Armenian. For the English-Speaking World. A Contrastive Approach* (Yerevan: Yerevan State University Press, 2012), 36-37 ve 226-267, and *Küçük Çocukların İlk Kitabı*, 75.

Ermeni Harfli Türkçe Edebiyat Çalışmaları için Transkripsiyon

belgesinde zaten belirtilmiş olanlara iki ekleme yaptık, bunlar virgül (,) olarak yazılması gereken (`) (Ermenice բութ / *but*) işareti ve noktalı virgül (;) olarak yazılması gereken (.) (Ermenice միջակետ / *mijaket*) işaretidir.

Önerilen bu transkripsiyon tablosunun, *Transkribus* platformuna Ermeni harfli Türkçe metinleri okumayı ve otomatik olarak transkribe etmeyi öğretme ihtiyacından doğduğunu ve bir metin külliyatını erişilebilir ve kolayca okunabilir hale getirmeyi amaçladığını belirtmek isteriz.²³

Ermenice Harfler ²⁴	(Ermeni harfli) Türkçe Telaffuzu	Önerilen
Ա ա	a : ստաւ [adam]	a
Բ բ	p : գաբու [kapu]	ḅ
Գ գ	k : գաբու [kapu]	ḅ
Դ դ	t : վարդապետ [Varṭabed, “rahip”]	ṭ
Ե ե	y : եւտի [yedi]	y
Զ զ	z : գըզ [kız]	z
Է է	e : միլլէթ [millet]	e
Ը ը	ı : եազըզ [yazık]	ı
Թ թ	t : աթ [at]	t
Ժ ժ	j : միլժուէ [mijde]	j
Ի ի	i : գիյասուէ [ziyade]	i
Լ լ	l : էօյլէ [öyle]	l

23 Bkz. Yavuz Köse, Aysu Akcan, Hülya Çelik ve Ani Sargsyan: “Unfolding an Unacknowledged Written Cultural Heritage: The Armeno-Turkish Manuscripts, Printed Books and Newspapers from the Mekhitarist Congregation in Vienna (MEKHITAR)”. *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* (2023’de yayımlanacak).

24 Ermeni alfabesinin hem büyük hem de küçük harflerini göstermeye karar verdik, çünkü bazıları şekilsel açıdan çok farklıdır.

Խ ք	h as in սալի [dahi]	h
Ծ ծ	dz : ծանայ [dzara, “köle”]	dz
Կ կ	g : կերի [geri]	g
Հ հ	h : հեման [heman < hemen]	h
Չ ձ	ts : ձօն [tson, “armağan”]	ts
Դ դ	ğ : սողորու [doğru]	ğ
Ճ ճ	c : ճան [can]	c
Մ մ	m : ամմա [amma]	m
ԅ յ	y : էյլեր [eyler]	y
Ն ն	n : նիշան [nişan]	n
Շ շ	ş : պաշ [baş]	ş
Ռ ռ	sözcük ortasında: o : Գրիգոր [Kriğor] veya sözcük başında: vo : որդի [vordi, “oğul”]	o/vo
Չ չ	ç : չօգ [çok]	ç
Պ պ	b : պիր [bir]	b
Ջ ղ	ç : Վինչենցո [Vinçentso]	ç
Ռ ռ	r : ախօր [ahor, “ahır”]	ı
Ս ս	s : սօնրա [sonra]	s
Վ վ	v : ճիվան [civan]	v
Տ տ	d : գասար [kadar]	d
Բ բ	r : փեւեր [peder]	r
Յ չ	ts : հայոց [hayots, “Ermeni”]	ts

Բ ւ	v : Լուսավորիչ [<i>Lusavoriç</i> , “Aydınlatıcı”]	v
Փ փ	p : փէք [<i>pek</i>]	p
Զ ք	k : քէօր [<i>kör</i>]	k
Օ օ	o : օօգ [<i>yok</i>]	o
Ֆ ֆ	f : հաֆիֆ [<i>hafif</i>]	f
Digraflar		
Էօ	ö : օէօգ [<i>göz</i>]	ö
իւ	ü : տիւրքէան [<i>dükyan <dükkan</i>]	ü
ու	u : Պօւլ [<i>Bolu</i>]	u

Ermenice Alfabetik Sıralama ve Fonem Benzerliğine Göre Açıklayıcı Notlar

Ünsüzler

p/ժ, ɸ/b ve փ/p:

“P” sesi için Ermeni harfli Türkçe metinlerde iki olası harf bulmaktayız: p / ժ harfi ve փ / p harfi. Basılı metinlerde, ikinci harf olan փ / p, p / ժ’den çok daha sık kullanılmaktadır, ancak iki harfin birbirinin yerine kullanılabildiği ya da kullanımın tutarsız olduğu açıktır.

q/k, ɸ/g, ɸ/ğ ve p/k:

Q / k, kāf gibi, çoğunlukla a, ı, o ve u ünlüleri ile kullanılırken, p / k, kāf / kef gibi, çoğunlukla e, i, ö ve ü ünlüleri ile kullanılır.²⁵ Ancak bu bir kural değildir.

25 Bkz. Acharyan, Hayots’ lezvi patmut’yun, 269.

ŋ/t, p̄/t ve u/d:

Ermenice *ŋ / t* harfinin Ermenice kökenli kelimelerde daha sık görüldüğü ve ilginç bir şekilde Arapça kökenli kelimelerde Arapça *tā*²⁶ harfinin beklendiği yerlerde görüldüğü, *p̄ / t* harfinin ise ağırlıklı olarak “t” fonemi için kullanıldığı görülmektedir. *ŋ / t* harfini özellikle baskı (tab‘) veya matbaa (tab‘hāne) ile ilgili bilgilerin yer aldığı kapak sayfalarında gözlemledik.

t̄/y ve j/y:

t̄ / y çoğunlukla ilk konumda *y* ile başlayan (ardından tüm olası ünlüler gelir) Türkçe sözcüklerde görülür. Ancak bu kuralın istisnaları da vardır ve şimdiye kadar tarafımızdan sadece *Aknes ve İki Kapu Yoldaşları* adlı eserlerde görülmüştür.

Türkçe olmayan kelimelerde *t̄ / y* Arapça ve Farsça *ā, ī* ve *ū* için medial pozisyonda kullanılır, *h̄p̄t̄ūt̄ / hikyaye* veya *ūuq̄h̄h̄l̄ūū / bazirgyan*’da olduğu gibi. Ek bir bulgu da glif kombinasyonu *t̄u / ya*’nın genellikle (ama her zaman değil) Arapça ve Farsça kökenli kelimelerde *ā*’yı temsil etmesidir.

Bu kural(lar)ın istisnaları da görülmektedir fakat bazı baskılarda Arapça veya Farsça *ā* veya *ī* harfini *j / y* veya *t̄ / e* gibi diğer harflerin yardımıyla gösterme eğilimi de gözlemlenmiştir. Ancak bu kurallar ve istisnaların matbaa gelenekleri, metin üreticilerinin Arapça ve Farsça bilgisi, lehçe ve telaffuzdaki yerel özellikler gibi faktörlerle bağlantılı olduğu unutulmamalıdır.

t̄ / y’nin kullanımına ilişkin gözlemlenen bir diğer durum ise özellikle alıntı sözcüklerde sözcük ortasında yer almasıdır.

ð/ðz, ð/ts ve g/ts:

Anlaşıldığı kadarıyla, bu üç Ermeni harfi Ermeni harfli Türkçe metinlerde sadece Ermenice kökenli kelimelerde ve Latince, Fransızca ve İtalyanca kökenli kelimelerde kullanılmış, Arapça veya Farsça kelimelerde kullanılmamıştır. Burada *ð / ts* ve *g / ts* için aynı transkripsiyon harflerini kullanmaya karar verdik.²⁷

26 Örneğin *ŋ / t* harfi, 1863 tarihli şu İstanbul baskısının başlık sayfasında yer almaktadır: “ԹճուհՖեի Վեհայի Լիսանի Թիւրքիսէն հիւրուֆաթի էրմէնիլէէ պի իֆրաղ դասւ՛ օրուսնուշ տիւր/Tuhfei Vehbi Lisani Türkiden hürufati Ermeniyeye bil ifrag tab‘ olunmuş dür”, ki bu baskı Sünbülzāde Vehbī’nin (ö. 1809) ünlü Farsça-Türkçe sözlüğüdür, bkz. Walther Björkman ve Kathleen Burrill, “Sünbül-Zāde Wehbī.” *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, eds. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs (Leiden E. J. Brill, 2012).

27 Bkz. Sakayan, *Western Armenian*, 56: “g and ð are two different graphic signs for the same sound.* They both stand for the same voiceless affricate [ts] that starts with the voiceless stop [t] and ends with the voiceless sibilant [s]. It sounds like the combination of [t+s] in the English lots or cats.”

ı/lı’:

Tietze’ye göre, Vartan Paşa’nın *Akabi Hikayesi*’nde iki tür *l* ünsüzü vardır: herhangi bir ek içermeyen “normal” bir *l* ve prepalatal telaffuzlu *l*’yi temsil etmek için üstünde bir nokta bulunan başka bir *l*.²⁸ *Yenoveva*’da da üstünde nokta olan bir *l* harfi tespit ettik. Ancak şimdiye kadar incelediğimiz diğer eserlerde buna rastlamadık. Ayrıca, bu ayrımın yalnızca Arapça ve Farsça kökenli sözcükler için geçerli olabileceğini gözlemledik.

ı/h ve h/h:

“h” [*h* ve *h*] fonemi *h* / *h* ve *h* / *h* ile karşılanmaktadır. Kesin bir imla olmamasına rağmen (Arap-Fars harfli Türkçe baskılarda olduğu gibi), Osmanlı Türkçesi’nde “*h*” kullanılması beklenen kelimelerde *h* kullanma eğilimi görülmektedir. Bu eğilim Arap-Fars imlasının etkisine işaret etmektedir. Bununla birlikte, tek bir baskıda aynı kelime için farklı imlalar görmek mümkündür.

û/c, ı/ç ve ı/ç:

Osmanlıca-Türkçe baskılarda olduğu gibi, Ermeni harfli Türkçe metinlerde de *û* / *c* ve *ı* / *ç*’nin kullanımında her zaman kesin bir ayrım olmadığı açıktır. Çoğunlukla Ermenice veya Avrupa kökenli kelimelerde geçen *ı* / *ç* harfi, *ı* / *ç*’ye çok benzer bir telaffuza sahiptir. Bu nedenle, Ermeni harfli Türkçe metinlerdeki *ı*’yi de *ç* ile transkribe etmeye karar verdik.

n/i:

Bu harf de Ermeni harfli Türkçe metinlerde çoğunlukla Ermenice kökenli kelimelerde geçer, Ermenice *Անթառնալ* / *Antaram*, *Բաննիկ* / *Parnig* veya *Ռուբէնիկ* / *Rupenig* isimlerinde olduğu gibi.

ı/v ve ı/f:

Birkaç durumda, *ı* / *v* ve *ı* / *f* arasındaki farklılıkta açık bir tutarsızlık görülmektedir.

Ünlüler ve Digraflar

n/o:

Bu ünlü çoğunlukla Ermenice kökenli sözcüklerde kullanılır. *ı* ile birlikte (*nı*) *u* sesini temsil eder.

28 Tietze (ed.), Vartan Paşa. *Akabi Hikayesi*, XIV.

ı/v:

Ermeni harfli Türkçe metinlerde bu ünlü hiçbir zaman tek başına kullanılmaz, sadece *ü* sesini temsil eden *h* ünlüsüyle birlikte kullanılır. *v* olarak sadece Ermenice kökenli kelimelerde görülür.

Էօ/օ:

Bazı durumlarda modern standart Türkçeye göre *tօ / օ*'nün *o / o* yerine okunabilmesi dikkat çekmektedir.

Arapça 'ayn'ın gösterilişi:

Arapça 'ayn' için bazen aksana benzer bir işaret görülmektedir; Ermeni harfli Türkçe baskılarda veya Türkçe Arap alfabesinden Ermeni alfabesine aktarılırken 'ayn çoğu zaman dikkate alınmamıştır. Bu olgunun Osmanlıca-Türkçe şiirde ve (modern) Türkçe telaffuzda da görülmesi ilginç bir husustur.

Osmanlı Türkçesi *ñ / şağır nün / nün-i keft*'nin gösterilişi:

Ermeni harfli Türkçede *ñ*'nin temsili, ağız çeşitliliğinin yanı sıra metinlerin kendi çeşitliliğine bağlı olarak *û / n*, *ûly / ng*, *η / ğ* ve *ñû / ğn* gibi belli ölçüde çeşitlilik gösterir. Bu değişkenlikle ilgili olarak, farklı etkenleri göz önünde bulundurmalıyız: bazı metinlerde, farklı dil seviyelerini uygulayabilen bir yazarın bilgisi nedeniyle ağız çeşitliliğine rastlarız. Tietze²⁹ ve Hetzer'in *Akabi* için gözlemlendiği gibi, "ağnayışlı" ["akıllı, anlayışlı"] varyantı halkın dilinde konuşan bir karakter tarafından söylenir. Dolayısıyla, bu durumlarda tutarsızlıktan değil, farklı varyantların (konuşma ve yazı dili/yüksek dil) bir arada var olmasından söz edebiliriz. Ayrıca, yazılı Osmanlıca-Türkçe metinlerde *ñ (nün-i keft)* kullanılırken *û / n*'nin baskın olduğunu görmekteyiz. Bu da telaffuzla ilgili bir gösterge olabilmektedir.³⁰

29 Tietze (ed.), Vartan Paşa. *Akabi Hikayesi*, XVI.

30 Milan Adamović, *Konjugationsgeschichte*, 67.

Kaynakça

Basılmış Ermeni harfli Türkçe birincil kaynaklar:

- Akabi Hikayesi. Kostantaniye Mühendis Oğlu Tabhanesinde.* 1851.
- Aknes ve yahod ney çalan kızcıgaz, Ermeniceden Tercime Eyledi Antebli Y. S. Kürkianoff, Üçüncü Defa Tab Olundu Kuds şerif Ermeni Mar Yakub Manastırın Tabhanesinde.* 1912 (3rd edition).
- Aşık Kerem ile Aslı Hanım Hikayesi Türkileri ile. Türkçe Lisanından Terceme Olunarak Tab u Temsil Kılındı. Stambol, Matbaa Y. Holas (Bahçe kapu, Meydancık Kazasker Han Tiv 23).* 1911.
- Hekeyeyi iki kapu yoldaşları yahod hakku adaletin zahiri Eseri Hovsep H. Kurban. Cildi sani, Asitane Nşan Berberyan,* 1885.
- Hikayeyi Kör Oğlu Türküleri ile beraber Türki lisanından tercüme olunarak tabh ve temsil kılındı,* İstanbul, 1875.
- Küçük Çocukların İlk Kitabı. Ya'ni okumak öğrenmek için eylenceli bir yol. İstanbulda, Matba'ai Hagoş Madteosyan.* 1913.
- Leydi İzabel [İst Linn], Müellifi Misis Henri Uud, Mütercimi Dokt. A. Nakkaşyan, Z. Berberyan Matbaası.* 1910.
- Yenoveva Yani Ahlakı Hamideyle Mevsuf Lihaza Nisa Taifesine İbretnüma Olmaya Mahsus Hikayeyi Nefise İkinci Defa Tab' Olunmuş Dur Asitane R. H. Kürkcyan Tab'hanesinde Fincancılar Yokuşu N. 19.* 1868.

İkincil kaynaklar:

- Acharyan, Hrach'ya. *Hayots' lezvi patmut'yun.* Vol. II, Yerevan: Haypethrat, 1951.
- Adamović, Milan. *Konjugationsgeschichte der türkischen Sprache.* Leiden: E. J. Brill, 1985.
- Ayaydın Cebe, Günil Özlem. *Cervantes'ten Tilkiyan'a Osmanlı Edebiyatında Pastoralin Sergüzeşti.* Ankara: Grafiker, 2016.
- Björkman, Walther, Burrill, Kathleen. "Sünbül-Zāde Wehbī." *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, Edited by P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Leiden E. J. Brill, 2012: <http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_1122> (accessed 6 May 2022).
- Csató, Á. Éva, Brendemoen, Bernt, Johanson, Lars, Römer, Claudia ve Stein, Heidi. "The Linguistic Landscape of Istanbul in the Seventeenth Century. Introduction." *Spoken Ottoman in Mediator Texts.* Turcologica 106, Éva Á. Csató, Astrid Menz, Fikret Turan (eds.), 1-33. Wiesbaden: Harrassowitz, 2016.
- Çelik, Hülya, Sargsyan, Ani: "Introducing Transcription Standards for Armeno-Turkish Literary Studies." *Diyâr*, 3 Jg. 2/2022, 161-189.

- Durmuş, İsmail. "Transkripsiyon." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41 (2012): 306-308.
- Hetzer, Armin. *Daçkerēn-Texte: Eine Chrestomathie aus Armenierdrucken des 19. Jahrhunderts in türkischer Sprache*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1987.
- Karakılıçık, Pınar. *Hovsep H. Kurban'ın "İki Kapu Yoldaşları Yahod Hakku Adaletin Zahiri"si, 1885, İkinci Cilt, (İnceleme, Ermeni Harfli Türkçe Metin, Dizin)*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2011.
- Kerslake, Celia. "Ottoman Turkish." *The Turkic Languages*, Lars Johanson, Éva Ágnes Csató (eds.), 179-202. London and New York: Routledge, 1998.
- Köse, Y., Akcan, A., Çelik, H. and Sargsyan, A. "Unfolding an Unacknowledged Written Cultural Heritage: The Armeno-Turkish Manuscripts, Printed Books and Newspapers from the Mekhitarist Congregation in Vienna (MEKHITAR)". *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* (2023'te yayımlanacak).
- von Kraelitz-Greifenhorst, Friedrich. *Studien zum Armenisch-Türkischen*. Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften, 168, III, 1912.
- Meillet, Antoine. *Altarmenisches Elementarbuch*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1913.
- Mignon, Laurent. *Uncoupling Language and Religion. An Exploration into the Margins of Turkish Literature*. Boston: Academic Studies Press, 2021.
- Pamukciyan, Kevork. *Ermeni Harfli Türkçe Metinler. Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar II*. Köker, Osman (haz.). İstanbul: Aras, 2002.
- Pratt, Andrew T. "Miscellanies. On the Armeno-Turkish Alphabet." *Journal of the American Oriental Society* 8 (1866): 374-376.
- Sakayan, Dora. *Western Armenian. For the English-Speaking World. A Contrastive Approach*. Yerevan: Yerevan State University Press, 2012.
- Sanjian, Krikor and Tietze, Andreas (eds.). *Eremya Chelebi Kömürjian's Armeno-Turkish Poem "The Jewish Bride"*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1981.
- Stepanyan, Hasmik. *Hayataş turk'eren grk'eri ev hayataş turk'eren parberakan mamuli matenagitutyun (1727-1968)*. *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası 1727-1968*. İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2005.
- Tietze, Andreas (ed.). *Vartan Paşa. Aşabi Hikayesi. İlk Türkçe Roman (1851)*. İstanbul: Eren, 1991.
- Woodhead, Christine. "Ottoman Languages." *The Ottoman World*, edited by Christine Woodhead, 143-158. London: Routledge, 2012.

İnternet kaynakları

- <https://www.loc.gov/catdir/cpsd/romanization/armenian.pdf> (accessed 4 June 2022).
- http://haygirk.nla.am/upload/1512-1940/1901-1940/leytilzapel_1910.pdf (accessed 4 June 2022).
- <https://readcoop.eu> (accessed 4 June 2022).